

Алжанбаева Ұ., Сейтметова Ж.

**Сайф Сараидың
«Гүлстан бит-түрки»
еңбегіндегі арабизмдер**

Мақалада Сайф Сараидың «Гүлстан бит-түрки» еңбегіндегі арабизмдердің лексика-грамматикалық сипаты қарастырылады. Ортағасырлық ескерткіште кездесетін араб сөздерінің сан-мөлшері, ол сөздердің түркі тіліне енген кезде фонетикалық, грамматикалық және семантикалық өзгеріске ұшыраған немесе ұшырамағандығы туралы айтылады.

Түйін сөздер: Сайф Сараи, Гүлстан бит-түрки, тілдік байланыс, кірме сөздер, арабизмдер.

Alzhanbaeva U., Seitmetova Zh.

**Arabic words in monument
of Saif Saray
«Gelston beat-Turki»**

This article discusses the lexico-grammatical description of Arabic words in medieval literary monument of Saif Saray «Gelston beat-Turki». Defines the number of Arabic words in the monument, identified the phonetic, grammatical and semantic changes.

Key words: Saif Saray, Gelston beat-Turki, language communications/connections, borrowed words, Arabic words.

Алжанбаева Ұ., Сейтметова Ж.

**Арабизмы в труде
Сайфа Сараи
«Гүлстан бит-түрки»**

В этой статье проводится лексико-грамматическое описание арабизмов в средневековом литературном памятнике Сайфа Сараи «Гүлстан бит-түрки». Определяется количество арабизмов в памятнике, выявляются фонетические, грамматические и семантические изменения.

Ключевые слова: Сайф Сараи, Гүлстан бит-түрки, языковые связи, заимствованные слова, арабизмы.

**САЙФ САРАИДЫҢ
«ГҮЛСТАН БИТ-ТҮРКИ»
ЕҢБЕГІНДЕГІ
АРАБИЗМДЕР**

Қазіргі түркі халықтары әдебиеті мен тілінің тарихын, олардың қалыптасу процесінің заңдылықтарын ашып білуде көне дәуір ескерткіштері материалдарының тигізер пайдасы орасан. Көне мұралардың тілін зерттеп білудің маңызы қыпшақ тобына жататын түркі тілдерінің, соның бірі қазақ тілінің тарихы үшін де айрықша. Қазақ тілінің тарихы өзге түркі тілдерінің даму, қалыптасу тарихымен тығыз байланысты. Сондықтан оның өзіне тән тілдік ерекшеліктері мен өзгешеліктерін туыстас тілдердің және олардың жазба ескерткіштерінің материалдарымен тарихи тұрғыдан салыстыра зерттегенде ғана толық түсінуге болады.

Көне түркі тілінде жазылған ескерткіштерді жинап бастыруға байланысты түркітану ғылымында көптеген жұмыстар атқарылды. Орхон – Енисей және көне ұйғыр жазуымен жазылған мұралардың көпшілігі транскрипцияланып, бірнеше тілдерге аударылды; тілі жөнінде кең көлемді зерттеу жұмыстары жүргізіліп, сөздіктері жасалды. Белгілі бір дәрежеде орта ғасыр ескерткіштері де зерттелді. Біздің елімізде, сондай-ақ шетелдерде XIII-XIV ғасыр ескерткіштері түгелге жуық басылып шықты.

XI-XV ғ. түркі халықтарының мәдениеті мен әдебиеті, ғылымы мен өнері мықтап дамыды. Біздің заманымызға келіп жеткен мол мұра да осы кезеңнің жемісі. Тарихи ескерткіштердің басым бөлігі Қарахан мемлекетінде, Алтын Ордада, Мәмлүк Египетінде жарық көрді.

Мәмлүктік Египет сұлтандары мен Алтын Орда хандарының арасында ұзақ жылдар бойы дипломатиялық және достық қарым-қатынас болып тұрды. XIII ғасырдың 60 жылдары, яғни қыпшақтан шыққан Египет сұлтаны Бейбарыстың (1260-1277) кезінде басталған бұл достық қатынас Алтын Орда мемлекеті құлағанға дейін үзілмеген. Ұзаққа созылған осы мерзімде екі мемлекет әлденеше рет елшілер алмасып, олар арқылы бір-біріне қымбат бағалы сыйлықтар жіберіп отырған. Оның үстіне Египеттен, Сириядан көптеген ғалымдар, саяхатшылар Алтын Ордаға келіп қайтса, Сарайлық, Қырымдық, Хорезмдік деген псевдониммен көптеген адамдар Египет мемлекетінде де көрнекті қызмет атқарған[1, 11-б.].

Осы кезде әртүрлі себептермен Еділ бойынан Египетке келіп, ғылыммен, ақындық өнермен айналысқан бірнеше атақты ақындардың есімі араб тарихшысы Ал-Холидің еңбегінде де

аталады. Ал-Холидің жазуынша, олардың бірі шешендік өнердің шебері болса, екіншісі майталман ақын, үшіншісі логика мен заң ғылымын жетік білетін ғұлама болған. Енді біреулері мектептерде, медреселерде сабақ беріп, ғылыммен айналысқан.

«Поскольку мамлюки правили страной, многие арабы, стремясь заслужить их расположение, учились говорить по-кыпчакски. Переводчики заняли видное положение в обществе», – деп жазады Әл-Холи. Оның айтуынша Египетте ғасырлар бойы тұрған кыпшақтар үстемдік етіп, өмірдің барлық саласына ықпал жасаған. Олар өздерінен кейін Египетте әдебиет пен өнер саласынан да мол мұралар қалдырған. Көптеген араб ғалымдары кыпшақ тілін үйреніп, кыпшақша-арабша сөздіктер түзген. Грамматикалық оқулықтар жазған [2, 29-б.].

Алтын Орданың құлауымен байланысты көптеген өнер иелері өз отанын тастап, басқа жаққа кетуге мәжбүр болды. Олардың көпшілігі Кіші Азия, Сирия, Египет жеріне кеткен. Ә. Нәжіптің айтуынша, әдеби-мәдени орталық XIV ғасырдың аяғына қарай Египетке ауысады. Алтын Орданың орталығы – Сарай қаласынан шыққан көптеген ақын-жазушылар, ғалымдар өздерінің творчестволық еңбектерін сонда барып жалғастырады [3, 32-б.].

Міне, «Гүлстан бит-түрки» (Гүлстанның түркішесі) деп аталатын әдеби мұра да осы дәуірде жазылған еді. Бұл – шығыстың атақты ақыны Сағдидың «Гүлстан» атты шығармасының (парсы тілінде) еркін аудармасы. Аударушы – Сайф Сараи. Еңбек 1391 жылы Египетте жазылып біткен. Қолжазба Лейден (Голландия) университетінің кітапханасында сақтаулы.

Бұл қолжазба туралы 1915 жылы алғаш рет ғылым дүниесіне хабарлаған – венгер ғалымы Тори Иозеф болды. Ал дәрігер профессор Ф.Н. Уалук түпнұсқасынан түсіріп алған фотокошірмесін 1954 жылы Анкарада бастырды. 1980 жылы түпнұсқасы (факсимиле) Қазанда да жарық көрді.

«Гүлстанның» аудармасы және аудармасының тілі жөнінде зерттеу жұмысын жүргізген түрік ғалымы А.Баттал-Таймас еңбек кыпшақ тілінің негізінде жазылған деген қорытындыға келеді. Өзбек ғалымдары ескі өзбек тілінің ескерткіші деп санайды. «Гүлстанның» тілі жайындағы тұрақты шешімді Ә.Н.Нәжіп әбден-ақ айқын, түсінікті етіп айтқан болатын. Мысалы, ғалым былай дейді: «...в своей основе это был кыпчакский литературный язык, на котором сказалося сильное влияние огузо-туркменского языка. В дальнейшем этот язык окончательно офор-

мился как кыпчакско-огузский литературный язык Египта периода правления мамлюков XIV века или, точнее, золотоордынско-египетский» [4, 36-б.].

Бұл пікірді Н.А.Баскаков та, осы ескерткіштің тіліне байланысты азды-көпті зерттеу жұмыстарын жүргізген қазақ ғалымдары да қолдайды.

Шетел ғалымдарынан «Гүлстанды» Р.Дози, М.Хаутъма, А.Бордоглетети, Копрюлу-заде, Екман, Кады Маниасоглу Махмуд, Караманлыоглу зерттеді. [5, 75-б.].

«Гүлстан» тіліндегі араб сөздерінің лексика-грамматикалық сипатына талдау жасап, қазіргі қазақ тіліне қатысын айқындау – мақаланың мақсаты. Қазіргі түркі тілдерінің қай-қайсысында да, соның бірі қазақ тілінде де араб сөздерінің саны едәуір. Олардың көпшілігі тілімізге сіңісіп кеткендігі соншалық – кейде басқа тілден енген сөз екенін айырудың өзі қиын. Кейбіреулері қос сөздердің сыңарында, тұрақты тіркестердің құрамында қолданыла келе, мағыналық жағынан мүлде көмескіленіп кеткен. Сондықтан сөздік құрамымыздың бір қабатын құрайтын араб элементтерін тарихи тұрғыдан зерттеудің теориялық та, практикалық та мәні зор.

Бір тілден екінші тілге кірме элементтер жазба әдебиет арқылы да, ауызекі сөйлеу арқылы да енуі мүмкін. Ауызекі сөйлеу тілі арқылы енген сөздер мен жазба әдебиет арқылы енген кірме элементтерінің негізгі айырмашылығы мынау: ауызекі тілге енген сөздер фонетикалық, лексика-семантикалық, грамматикалық жағынан да елеулі өзгерістерге түсіп, әбден сіңісіп кіреді. Бірте-бірте төл сөз сияқты қалыптасады ла, кірме сөз екендігі ұмытылады. Ал жазба әдебиетке келетін болсақ, оған енген кірме элементтер ауызекі тілдегі сияқты лингвистикалық өзгерістерге ұшырамайды. Көп жағдайда, тіпті түгелдей дерлік, төл тілдегі қасиеттерін сақтап қалады: «При второй – книжном – пути заимствованные слова и по звуковому виду, и по значению ближе к оригиналом, но зато и они и дольше остаются неосвоенными варваризмами в заимствующем языке» [6, 483-б.].

Египетте, арабтардың арасында жазылғандықтан да шығар бұл ескерткішке араб элементтері көп енген. «Гүлстанға» енген араб сөздері ғалым Ә.Фазыловтың есептеуі бойынша 1466 [7, 154-б.]. Ал Б.Сағындықов «Гүлстанда» 1527 араб элементі бар» – деген мәлімет береді [8, 159-б.]. А.Ф.Караманоглуның есебі бойынша араб элементтері бір жарым мыңнан астам.

«Гүлстандағы» араб сөздерін Ә.Фазылов «Ескі өзбек тілі» атты сөздігіне енгізген. Бұл

сөздікке енген мына сөздер: *чатр*-шатыр, *зүлф*-бұйра шаш, *зәһәр*-у, *дәфтәр*-дәптер, *һауа*-ауа, *ништар*-найза, *хайли*-көп, *һумай*-бақыт құсы, *тарса*-христиан дінін тұтушы, *ниаз*-кедейлік, *ұруж*-ораза, *дурраж*-қырғауыл, *ханжар*-қанжар деген сөздер араб сөздері деп берілген. Ал Л.З.Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» атты сөздігінде алдыңғы он сөз парсы сөзі, қалған үшеуі түркі сөзі ретінде берілген. Сонымен бірге Фазыловтың сөздігінде *хамд* (63 б5) және *аль-хамд* (137а10) деген сөз екі бөлек берілген. Бұл екі сөздің де мағынасы бір – «мақтау», «мадақтау». Бұл жердегі «аль» белгілікті білдіретін артикль. Немесе *хила* (136аI) және *хилат* (68б7) деген сөздердің де мағынасы бір – «кулық». Араб тілінде орыс тілі сияқты тек категориясы бар. Аналық тек (женский род), арабшасы муаннас, аталық тек (мужской род), арабшасы музаккар. Аналық текке жататын сөздің көпше түрінің соңы –*ат* деп аяқталады. «Кулық» сөзі екі графикалық вариантта жазылғандықтан, жекеше және көпше түрде, оны бір сөз деп қабылдауымыз қажет. Тағы да айтатын жай, Фазыловтың сөздігіне елу шақты араб сөзі кірмеген. Оның ішінде есімдер, етістіктер, көмекші сөздер, есімдік, жалғаулықтар бар. Мысалы: *зильб*-қасқыр, *наһр*-өзен, *мааза*-не?, *нахну*-біз, *қаала*-айту, т.б.

«Гүлстан» ескерткішінде бір жарым мыңнан астам араб элементі бар. Дәлірек айтқанда – 1527. Кірме элементтер араб тілінде емле бойынша қалай жазылса, ескерткіште де солай жазылған. Орфографиялық тұрғыдан аса өзгеріске ұшыраған сөзді көшірменің кейбір жаңылысып, қате жазған сөздерін есептемегенде кездестіру қиын. Тарихи ескерткіштерде кездесетін араб сөздері оқшау дүние емес, олар да тілдің даму заңдылықтарына бағынады. Кірме сөздердің ескерткішке енуінің себептері нақтылы айтқанда мынадай:

1. Түркі халықтарында бұрын-соңды болмаған ұғымдар мен зат атаулары ескерткіште араб-парсы сөздері арқылы берілген. Мұндай сөздердің көпшілігі діни ұғымдар, ел басқару істеріне, экономикалық, ғылым мен мәдениетке, қоғамдық өмірдің тағы да басқа салаларына байланысты терминдер.

2. Араб-парсы сөздерінің енуінің бір себебі өлең өлшеміне байланысты. Өлеңдердің араб-парсының аруз өлшемімен жазылуы араб-парсы сөздерін енгізуді талап еткен. Ана тіліндегі сөзді қолданған жағдайда буын саны не көбейіп, не азайып кетіп өлеңнің ұйқасына нұқсан келетін болған. Мысалы: «Гәһ көрунмәс көзумә шамс-и

мунир» (53а13) кейде көзіме күннің сәулесі көрінбейді. «Гүлстанның» өзінде кездесетін күнәш /күн/ деген түркі сөзін мысалдағы «шамс» /күн/ сөзінің орнына қойып айтсақ буын саны артып кетер еді.

3. Араб-парсы сөздері ұйқас үшін алынған. Яғни ақындарға түркі сөздерін тыңнан ұйқасы тырып жатқаннан гөрі дайын ұйқастарды ала салу жеңіл тиген. Мұның өзі ескерткішке кірме сөздерінің енуіне себеп болған.

4. Орта ғасырда түркі халықтарының шыққан ақын-жазушылар ана тілінен гөрі араб-парсы тілдерін жақсы білетін. Бұл туралы В.В.Бартольд өзінің «Түркістанның мәдени өмірінің тарихы» деген еңбегінде былай деп жазады: «В мусульманский период даже авторы туркестанского происхождения писали или на арабском, или на общеперсидском литературном языке...» [9, 206-б.].

Олай болса, араб және парсы тілінде жазатын авторларға өз тілі – түркі тілінде жазуға тура келгенде ойына оп-оңай оралатын араб-парсы сөздерін шығармаларында кірістіріп жіберу дағды болған. Әрі ол авторлар таза түркі тілінде жазуды мақсат етпеген. Сөйтіп ескерткіштерде аса қажеті болмаса да қолданылатын сөздер – варваризмдер пайда болған.

Мысалы, «Гүлстандағы» мына бір сөйлемді алып көрелік. «Бир султанның үш оғлы бар еди. Иккиси узун бойлы, сахибжамал дағы бири қысқа бойлы еди (9а7). Осы мысалдағы сахибжамал деген араб сөзін «Гүлстанның» өзінде кездесетін «көрклу» деген сөзбен алмастырса мағынасына ешқандай өзгеріс енбес еді. Бұдан шығатын қорытынды: араб-парсы сөздері ана тілінің мүмкіншіліктері толық пайдаланбағандықтан еніп кеткен.

5. Сол кездегі әдеби мәтіндерде бір сөздің көп қайталанбауы үшін оны синониммен алмастырған. Сол себептен бір мағынаны білдіретін бірнеше сөздер қатар қолданылған. Мысалы: ит – калб «ит», көзсуз – ағма «соқыр», керак – лазим «керек», көруклу – латиф «сұлу», чарик, чери – ғазил «жауынгер», тун, кеча – лайл «түн» т.б.

«Гүлстанда» араб сөздерінің қолданылу өрісі әр тарапты. Б.Сағындықовтың бөлуіне сүйене отырып, біз оларды мынадай топтарға бөлдік:

Адамның қызметіне, мамандығына байланысты сөздер: тәжир – саудагер /9166/, қазы – қазы /32610/, фәких-юрист /74а12/, хадим – қызметші /52а9/, му'аллим – мұғалім /114а13/, табиб-дәрігер /8262/, жаррахм-хирург /132а10 т.б.

2. Адамның түр-тұрпатына, көңіл-күйіне, сезіміне, мінезіне, тағы басқа сан алуан қа-

сиеттеріне байланысты сөздер: а'ма – соқыр /173a8/, рийа – екіжүзді /80a7/, лутф – ізеттілік /117a2/, кәрім – жомарт /16a8/, мастур – жақсы /154a10/, 'ақил – ақылды /60a13/, қави – күшті /94a1/, залим – залым /3168/, 'ашиқ – ғашық /11262/, т.б.

3. Әлеуметтік, қоғамдық және саяси атаулар:

Фулус – майда ақша /109a9/, мъл – байлық /15612/, 'алам – әлем /35a10/, вәкил – өкіл /172a11/, хазина – қазына /3166/, мәжлис – жиын /4564/, асир – тұтқын /14861/, хәрб – соғыс /100a10/, силах – қару-жарақ /12a7/, шәр' – заң /56a13/, инсән – адам /146a10/, фақир – кедей /63a10/, малик – патша /40a4/, мамлакат – мемлекет /1566/, шайх-ақсақал /10568/, т.б.

4. Тұрмысқа байланысты қолданылған сөздер:

фәрш – кілем /14967/, хиаат – шапан /24a1/, либас – киім /50610/, хаммам – монша /762/, харир – жібек /95a13/, 'ақд – баға /109a7/, 'асәл – бал /173a11/, 'аша – кешкі ас /161611/, хужра – бөлме /11611/, ибрик – құмған /61a6/, кадах – бокал /12169/, т.б.

5. Ғылымға, мәдениетке және өнерге байланысты сөздер:

Шатранж – шахмат /82610/, шаір – ақын /42a9/, шір – өлең /2169/, кинайат – метонимия /37a8/, мәқтаб – мектеп /14162/, 'алим – ғалым /97a9/, насихат – кеңес, насихат /2664/, тәлим – тәлім /39a5/, фикр – ой /4161/, /, китаб – кітап /1468/, қалам – қалам /23a2/, т.б.

6. Діни наным-сенімдерге байланысты сөздер:

Расул – пайғамбар /152a9/, хәлиқ – жаратушы /143613/, илах – құдай /17567/, хәжи – қажы /41612/, исләм – ислам /75a13/, мәдрәсә – медресе /7565/, масжид – мешіт /141a9/, имәм – имам /175a9/, ахират – ақірет /16064/, кәфир+ кәпір /74a10/, шайтан – шайтан /17165/, садақа – садақа /34a12/, ду'а – дұға /1967/, аулия – әулие /178a4/, т.б.

7. Табиғат денелерінің, құбылыстарының атаулары:

Хажар – тас /2563/, камар – ай /18363/, шамс – күн /179614/, сәйл – сел /8664/, нұжум – жұлдыздар /110a9/, зүхрә – Шолпан планетасы /14068/, дунйа – дүние /79a12/, барқ – найзағай /48a12/, мауж – толқын /131a10/, т.б.

8. Қымбат бағалы заттардың атаулары: ләл – лағыл /17062/, дурр – маржан /184a11/ т.б.

9. Ағаш, өсімдік, гүл атаулары: нахл – пальма /160a2/, ашжар – ағаштар /171a7/, уард – роза гүлі /4a3/, муғайлан – акацияның бір түрі /3565/, абхәр – амбра /15566/, т.б.

10. Аңдардың, құстардың, әртүрлі жәндіктердің атаулары:

хайуан – хайуан /64a18/, калб – ит /17461/, ақраб – шаян /28a3/, фил – піл /10162/, субан – жылан /121a6/, уәтуәт – жарқанат /107a5/, т.б.

11. Түр-түсті, әртүрлі саланы білдіретін сөздер:

Мунир – ашық, таза /167a11/, жәдид – жаңа /6612/, қадим – ескі /14863/, ахмар – қызыл /185a2/, асуад – қара /18064/, лаун (көпше түрі алуан) – түр-түс /1467/, т.б.

12. Уақытқа, мезгілге байланысты сөздер: уақт-уақыт /177a4/, дақиқа – минута /39a6/, хәли – қазір /128612/, ләйл – түн /7564/, сабах – таң /51a12/, 'аср – ғасыр /18167/, тамуз – июль айы /121a12/, аййәм – күндер /116a2/, т.б.

Ескерткіште кездесетін араб сөздерінің басымы көпшілігі тура мағынасында қолданылған. Сонымен бірге ауыспалы мағынасында қолданылған араб сөздері жеткілікті. Мысалы: *ужуд* – қандай да бір заттың, нәрсенің болуы, ауыспалы мағынасы – дене; *даулат* – мемлекет, ауыспалы мағынасы – байлық; *уарақа* – бір бет қағаз, ауыспалы мағынасы – хат; *таъана* – пышақпен ұру, ауыспалы мағынасы – кінә, өкпе; *сундуқ* – сандық, ауыспалы мағынасы – қабір тақтасы /плитасы/; *саъб* – ауыр, қиын, ауыспалы мағынасы – мейірімсіз; *фәләк* – аспан, ауыспалы мағынасы – тағдыр; *әариф* – өткір тілді, ауыспалы мағынасы – ойшыл; манзур – көрініс, ауыспалы мағынасы – сүйікті әйел т.б.

Ескерткіште кездесетін араб сөздері, негізінен, бір-ақ мағынасында қолданылады, яғни автор біре-ше мағыналы сөздерді пайдаланған кезде тек өзіне қажетті деген бір-ақ мағынаны таңдап алған. Осыған байланысты бірнеше мысал келтірейік: «хубс» сөзінің араб тілінде үш мағынасы бар: 1) пасықтық; 2) зұлымдық; 3) қатерлік /мед. злокачественность/. Бұл мағыналардың ішінен ескерткіште «пасықтық» деген мағына қолданылған, ал басқалары кездеспейді. «ғузр» сөзінің 4 мағынасы бар: 1) кешірім; 2) ақтау; 3) сылтау; 4) бөгет. Ал қолданылғаны тек «кешірім». «Хикмат» сөзінің 3 мағынасы бар: 1) даналық; 2) дана сөз; мақал; 3) дәрігерлік қабілет, қолданылғаны тек «даналық». «Азиз» сөзінің 4 мағынасы бар: 1) қымбаттық; 2) құдіретті; 3) сирек; 4) қиын, қолданылғаны бірінші мағына. Немесе «алам» сөзінің 5 мағынасы бар: 1) жалау, ту; 2) жол бойындағы белгі, бағана; 3) тау; 4) көрнекті адам, корифей; 5) көрікті орындар. Осы бес мағынаның ішінен автор «жалау» деген мағынаны қолданған. «ғиллат» сөзінің 4 мағынасы бар: 1) науқас, ауру; 2) кемшілік; 3) себеп; 4) дәлел, сылтау, ал қолданылғаны – «науқас».

«Гүлстанда» омоним сөздер бірен-саран. «Адим» – былғары; «Адим» – ет қосылған нан; «Ихтийар» – тілек; «Ихтийар» – ақсақал, қарт кісі.

Ал синоним сөздер көп ұшырайды. Мысалы: гарайиб – сирек /167a11/, нәдир – сирек /112б10/; табиб – дәрігер /82б2/, жаррах – дәрігер /132a10/; мурабби – мұғалім /59a7/, муаллим – мұғалім /114a13/; шараб – шарап /59a13/, хамр – шарап /173a13/; ‘ақд – баға /109a7/, қймат – баға /169б4/; хадийа – сыйлық /7a11/, инам – сыйлық /47б7/; шир – өлең /21б9/, назм – өлең /148a8/, абйāt – өлең /131б13/; санā – мақтау /156б1/, хамд – мақтау /63б5/, мадх – мақтау /109б4/; қисса – әңгіме /20б12/, хикайат – әңгіме /153б3/, хадйс – әңгіме /3б11/, латифа – әңгіме /48a1/ т.б.

Зерттеліп отырған ескерткіш тілінде араб сөздері өзара антоним бола алады. Мысалы: тарб /шаттык/ 142a1 – малал /қайғы/ 47a10; мушкил /қиын, ауыр/ 124a7 – сахл /жеңіл/ 170a12; қави /күшті/ 94a1 – заиф /әлсіз/ 83б5; адув /жау/ 164б7 – мусахиб /дос/ 111a1; жаваб /жауап/ 35б1 – суал /сұрақ/ 114б8; т.б.

«Гүлстан» ескерткішіндегі араб сөздері қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында да кездеседі. Араб сөздері қазақ тілінің лексикасынан орын алып, қазақ халқы сөздігінің бір бұтағы болып табылады. «Гүлстандағы» 1527 араб сөзінен 360 сөзі қазақ тілінде кездеседі. Әрине жаңа тілдің қарауына көшкен сөздер сол тілдің дамуының ішкі заңдылығына бағынады. Соның салдарынан оның бұрынғы дыбыстық құрамы, грамматикалық қасиеті, кейбір жағдайда семантикалық мағынасы өзгеріске ұшырайды. Семантикалық өзгерістер үш түрлі болуы ықтимал: біріншіден, араб тілінде көп мағына беретін сөздердің алғашқы мағынасы қазақ тіліне ауысқан соң тарылып, енді бұрынғысынан гөрі аз ұғымды білдіретін болып қалады. Екіншіден, араб тілінде тар, аз ғана ұғымды білдіретін сөздердің қазақ тілінде кең мағына беретін элементке айналып кетуі, үшіншіден, араб тілінен ауысқан сөздер кейде өзінің алғашқы мағынасын жойып, мүлдем жаңа мағынаға ие болады.

Кірме сөздердің грамматикалық ерекшеліктеріне келетін болсақ – күрделі. Ескерткіштерге енген араб сөздері негізінен зат есімдер, сын есімдер және үстеу. Сонымен бірге көмекші сөздер де кездеседі. Зат есімнің көпшілігі – масдар. Араб тілінде масдар дегеніміз етістіктен жасалған есім сөздер. Мысалы: 1. Ахтр бір күн аз нафғ учун хатири азарыны рава көрди/180a4/ «ақыры бір күні аз ғана пайда үшін маған қасірет шектірді». 2. Көмәчи истиграф кетрүб ниф ак билән барышыб ийитиниң өлин аяқын өпүб кәмәгә кириб кеттиләр /100a11/ «көмекші кешірім сұрап екі жүдәлікпен келісіп, жігіттің аяғын, қолын сүйіп, кемеге кіріп кетті». 3. Дүнийаның иялына вә

мүлкинә и’тибар йоқ /140a5/ «бұл дүниеде байлық пен дәулетке сенім жоқ». Бірінші сөйлемдегі нафғ /пайда/, екінші сөйлемдегі истиграф /кешірім/, ал осы сөйлемдегі ниф ак /алдамшылық, екіжүзділік/, үшінші сөйлемдегі и’тибар /сенім/ деген сөздер етістіктің түрлі формаларынан жасалған туынды есім сөздер.

Ескерткіште есімше де көп ұшырасады. Есімше көпшілік жағдайда сын есім және зат есім қызметін атқарады. Мысалы: Андан ол мажрух ер айтты /85б1/ «содан соң жараланған ер айтты»; Әйа муста’жил ер манәилгә муштак анықмайын атыңны сүргүл арқун /136б3/ «ей, мақсат еткен жеріне асыққан адам, асықпа, атыңды айдама». Бир му’аллим катына бир оғланы кетүрүб қойдылар /114a13/ «мұғалімнің қасына бір баланы алып келді»; Алдыңғы екі сөйлемдегі мажрух /жараланған/ және муста’жил /асыққан/ сөздері сын есім қызметін атқарып тұр. Кейінгі сөйлемде есімше му’аллим зат есім қызметін атқарып тұр.

Араб сөздері ескерткіште көпше түрінде де, жеке түрінде де енген. Бірақ жекеше түріне қарағанда көпше түрі аз қолданылған. Олардың саны қырық шақты. Мысалы: жекеше түрі малак /періште/ – көпше түрі мала’ика; сахиб /жолдас, ие – асхаб/ /уали /әулие/ – аулийа; харф /сөз, дыбыс/ – хуруф; лафз /лебіз, сөз/ – алфаз; хақим /дана/ – хукама’у; мажлис /мәжіліс/ – мажалис; ‘алим /ғалым/ ‘улама’у т.б.

Ескерткіштегі араб сөздеріне жіктік, септік, тәуелдік жалғаулары да жалғана береді. 1. Султан бу сөзни өшитил күлүб надимләринә айтты «сұлтан бұл сөздерді естіп, күліп, нөкерлеріне айтты»/71б9/. Бұл сөйлемдегі «надимләринә» сөзінде «надим» – түбірі /нөкер/ «-ләр» көптік жалғауы, «и» тәуелдік жалғауының III жағын білдіреді, «нә» барыс септігінің жалғауы. Болур хуш райихандан суқр хасил «сенің хош иісіңнен мастық пайда бола бастады» /7б5/; бұл сөйлемде «райиха» сөз түбірі, «ң» тәуелдік жалғауының II жағы, «дан» шығыс септігінің жалғауы. Сириңни көңүлдә сақлағыл бек «сырыңды бек сақта» /161б10/; «сириңни»-«сир» сөздің түбірі, «ин» тәуелділік жалғауының II жағын білдіретін көрсеткіш, «ни» табыс септігінің жалғауы. Бир фақир досты сафардан келди «бір кедей сапардан келді» /65a8/; «сафар» сөздің түбірі, «дан» шығыс септігінің жалғауы. Бир саййах сачын өрүб хажилар қафиласы билән Бағдад шахарына кириб малик хидмотына келиб айтты «бір саяхатшы Бағдад қаласына қажылар керуенімен келіп, патшаға барып айтты» /41б12/. Бұл сөйлемдегі «билән» көмектес септігінің жалғауын

білдіреді. Нечә муфлис зуқақларда йатурач «қанша қайршылар көшеде аш жатыр» /14a13/. Бұл сөйлемдегі «зуқақларда» сөзіндегі «зуқақ» - сөздің түбірі, «да» жатыс септігінің жалғауы. Айтты: бу фасад ахлының насылы мункати болса керек «айтты»: бұл кесірлі адамдардың тұқымын құрту керек» /1269/. Бұл сөйлемдегі «ахлының» сөзінің түбірі «ахл» /адамдар, «ы» тәуелдік жалғауының III жағын білдіреді, «ның» ілік септігінің жалғауы; «насл» /тұқым, нәсіл/ сөзі тәуелдік жалғауының III жағында тұр. Ескерткіште араб сөзіне түркі көптік жалғауы жалғанады. Оған жоғарыда келтірілген сөйлемдердегі: хажиләр, надимләр, зуқақлар сөздері мысал бола алады. Ескерткіштердегі араб сөздеріне тәуелдік, септік, көптік, жіктік жалғаулары емін-еркін жалғана беретіндігіне көз жеткіздік.

«Гүлістандағы» араб сөздерінен түркі тілінің жұрнақтары арқылы жаңадан сөз жасалады. Сөз жасауға қатысқан жұрнақтар мыналар: -лық//лік/лик/, -лы//ли, -чә, - сыз//- сиз.

-лық//лік/лик/ жұрнағы арқылы жасалған сөздер: манафи бахр ичиндә көп, вәликин саламатлық йақасында тапсарсән «теңізде олжа көп, бірақ жағада ғана қауіпсіз боласың»/26a7/. Дағы айтты: мәним халаклигим йахшырақ андын ким йаәуқсуә қан төкүлгүнчә «тағы айтты: жазықсыз қан төгілгенше менің өлгенім артық» /33a13/.

-лы//ли жұрнақтары зат есімге жалғанып, белгілі бір нәрсеге ие дегендей мағынасы бар қатыстық сан есім жасайды. негил сән әй са'адатлы муааффар «же сен, ей бақытты жеңімпаз» /9367/; Хатим-и Тайға айттылар: жәханда сәндән улу химатлы көргәнің йа өшиткәнің бармы «Атымтайдан сұрады: дүниеде сенен жомарт адамды көрдің бе, я естідің бе»/8762/; Ол бек мәни бир 'иэзатли йергә ишарат қылды «ол бек маған құрметті орынды көрсетті» /28610/; бир йахшы ер татар урушында йаман жарахатлы болды «бір жақсы татарлармен ұрыста қатты жарақаттанды» /85a7/.

-чә жұрнағы арқылы жасалған сөздер. Мысалы: әйа ташы рийа бирлән безәнмиш, ичиндә зәррәчә йоқ мәйл-и таква «сырты адал сияқты, ішінде иненің жасауындай жақсылықтың белгісі жоқ» /30a7/.

- сыз//- сиз жұрнақтары зат есімге жалғанып, белгілі бір заттың, не құбылыстың жоқтығын білдіретін сын есімдер жасайды. Мысалы: уәфасыз дилрүбасән әй бели қыл «әй, бели қылдай, опасыз сүйіктім» /117a12/; Дағы аз жәвр көүб көп йылғы ни мэт хақын унутуб уәфасызлық етмәк мурувват дегүл «аз жәбір көріп, көп жылғы қайырымдылықты ұмытып, опасыздық жасау, ізгілік емес» /36a1/

Ескерткіште есім сөздерден жасалған етістіктер кездеседі. Мысалы: Ол әрнләр бу сөзни ешитиб ғайратланыб оғланға уйыдылар «жауынгерлер бұл сөзді естіп, қайраттанып, жігіттің артынан ерді»/11a6/; Харун ар-Рашид оғланларындан бири ғазабланыб атасы қатына келиб айтты «Харун ар-Рашид ұлдарының бірі ашуланып әкесіне келіп, айтты» /43a11/. Бірінші сөйлемдегі «ғайратланыб» етістігі «ғайрат» /қайрат, жігер/ араб сөзіне –лан жұрнағы жалғануы арқылы жасалып тұр. Сол сияқты екінші сөйлемдегі «ғазаблан» етістігі «ғазаб» /ашу, ыза/ есім сөзіне –лан жұрнағы жалғануы арқылы жасалып тұр. Бұл –лан жұрнағы қазіргі қазақ тілінде бар.

Сондай-ақ ескерткіштердегі араб сөздері көмекші етістіктермен тіркесіп тіркесті түбір етістік те бола алады. Араб сөздерінен етістік жасай алатын көмекші етістіктер мыналар: бол, ет, қыл, көр, чәк, кел, тут, қал, кетүр, түш, ал, ур, таб, бағла, бер, е, көтүр. Аталған көмекші етістіктердің ішінде ең көп қолданылғандары: қыл, бол, ет.

Мысалы: 1. Дағы бу йигитлик билән мутағаййур болур «жастықпен бірге өзгереді» /16161/. 2. Ол зәхид айтты: дару ичиб за'иф болуб барайым «дәруіш айтты: дәрі ішіп, әлсіз болып барамын»/58a7/. 3. Улуғлардан бир ким әрсәнің оғлы вәфат етти «бір мырзаның ұлы қайтыс болды» /147a5/. 4. Мұны айтты дағы атасына вида' етиб кетти «мұны айтып әкесімен қоштасып кетті» /99a12/. Сәфәргә иттифак қылыб рәнж вә рахатқа шәрик болуб өдиләр «сапарда қуаныш пен қиыншылықты бірге көруге келісті» /50612/. Бу му'аллим хилминә и'тимад қылыб илини тәрк етиләр «бұл мұғалімнің жұмсақтығына сеніп, оқуды қойды» /141a4/. 7. Айтты шайх Са'ди Гулистаннын турки таржума қылсаң «айтты шайх Сааидың «Гүлістанды» түркі тіліне аударсаң» /5a12/. 8. Айтты: ихтийар көрмә «айтты: артық көрме» /4163/. 9. 'ар көрмә билмәғәнин сормаға «білмегеніңді сұрауға ұялма» /175a12/. 10. Ол құл чүнтә тәңиә көрмәгән дағы көмә захматын чәкмәгән еди «ол құл ешқашан теңіз көрмеген, кеме сапарының ауырлығын шекпеген» /17612/. 11. Бузуржмехирге мәликнің тәдбири ихтийар келди «Бузуржмехирге патшаның шешімі ұнады» /41a13/. 12. Иүгүрүр жүмлә сәнің наф'иң үчун амрутуб «сенің пайдаң үшін әркім әміріңді орындап, жүгіріп жүр» /3a13/. 13. Бир муддат та'лим берди «біршама уақыт тәлім берді» /13767/. 14. Неткәнимән ким бу халк елиндин халас тақаймән «бұл адамдардан құтылу үшін, не істесем екен» /74a1/. 15. Сұлтаннның оғлы на'ра уруб бу байт-

ны оқуды «Сұлтанның ұлы бұл бәйтті айқайлап оқыды» /1063/. «Гүлстан» ескерткішінде 3000 сөз болса, оның тең жартысы араб сөздері. Бұл жерде аталған ескерткіштің төл туынды емес, аударма еңбек екенін айта кеткеніміз жөн. Ескерткіштегі араб сөздерінің бәрі дерлік фонетикалық өзгерістерге ұшырамаған. Жазбаша түрде енгендігінен дыбысталуы мен жазылу түрін толық сақтаған. Ескерткіштегі араб сөздері грамматикалық жақтан игеріліп, құрылымдық өзгеріске ұшыраған. Ондай өзгерістер, негізінен, мынадай:

а) Араб сөздеріне түркі тілдеріне тән жұрнақтар жалғанып, көптеген жаңа сөздер жасалған. Бұл жағынан өнімді –лық, -лы және –сыз жұрнақтары айрықша көзге түседі.

ә) Араб сөздеріне түркі тілдерінің көмекші егістіктері тіркесіп, егістіктердің аналитикалық формалары жасалған. Олардың ішінде, ішінара болса да, фразеологизмдерге айналғандары да кездеседі.

б) Араб сөздері түркі тілдеріне тән көптік, септік, тәуелдік және жіктік жалғаулары арқылы түрлене береді. Бұл келтірілген фактілер араб, иран және түркі тайпалары арасындағы мәдени, тілдік қарым-қатынастардың ертеден –ақ болғандығының дәлелі бола алады.

Ескерткіштегі араб сөздерінің үштен бірі қазіргі қазақ тілінде кездеседі. Ол сөздердің бәрі де қазақ тілінің фонетикалық заңына бағынып, семантикалық жақтан сіңісіп кеткен. Яғни олар тілімізге ертеректе еніп, қалыптасып орныққан лексемалар.

Әдебиеттер

- 1 Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории «Золотой Орды». Т. I. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884.
- 2 Амин аль-Холи. Связи между нилом и Волгой в XIII-XIV веках. – М., 1962.
- 3 Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. ч. I, II. – Алма-Ата, 1975.
- 4 Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. АДД. – М., 1965.
- 5 Наджип Э.Н. Еще раз о «Гулистане» Сейфа Сарай. //Советская тюркология. – №2. – Баку, 1981.
- 6 Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1967.
- 7 Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV в. Т. I, 2. – Ташкент, 1971.
- 8 Сағындықов Б.С. Кейбір түркі ескерткіштері мен қазіргі қазақ тіліндегі араб-иран элементтері жайында. – Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. – Алматы, 1982.
- 9 Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. т. II. ч. I. -М., 1963.
- 10 Сағындықов Б.С. XIV ғасырдағы түркі жазба ескерткіштеріндегі араб-парсы элементтерінің лексикалық ерекшеліктері туралы. – Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабарлары. Тіл әдебиет сериясы. – Алматы, 1976, № 1.
- 11 Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971.

References

- 1 Tyzengauzen V.G. Sbornik materyalov otnosiashisnia k istoryy «Zolotoi ordy». T. I. Izvletshenia iz sotshyenyuy arabsskyh. -SPb., 1884.
- 2 Amin al-Holy. Sviazy mejdu Nylom y Volgoi v XIII-XIV vekah. – M., 1962.
- 3 Nadjyp E. Turkoiazytshnyi pamiatnyk XIV veka «Gulystan» Seifa Saraiy y ego iazyk tsh. I, II. – Alma-Ata, 1975.
- 4 Nadjyp E. Кыпчакско-огузский lyteraturnyi iazyk mamlyuksskogo Eгыпта XIV veka. ADD. – M., 1965.
- 5 Nadjyp E. Esshe raz o «Gulystan» Seifa Saraiy // Sovetskaya Turkologia. №2. – Baku, 1981
- 6 Reformatskyi A. Vvedenie v iazykoznanie. – M., 1967
- 7 Fazylov E. Starouzbebskyi iazyk. Horezmskye pamiatnyky XIV v. t. I, 2. – Tashkent, 1971.
- 8 Sagyndykov B. Keibyr turky eskertkyshtery men qazyrgy qazaq tilindegi arab-iran elementteri jaiynda. – Qazaq adeby tilderinin qalyptasu taryhy men damu joldary. – Almaty, 1982.
- 9 Bartold V. Ystoria kulturnoi jyzny Turkestana t. II. tsh. I. – M., 1963.
- 10 Sagyndykov B. XIV gasyrdagy turky jazba eskertkyshteryndegy arab-parsy elementterinin leksykalyq erekshelektery turaly. – Qazaq SSR Gylым akademiasynyn Habarlary. Tyl adabiat seriasy. – Almaty, 1976, № 1.
- 11 Aidarov G., Qurushjanov A., Tomanov M. Kone turky jazba eskertkyshterynyn tili. – Almaty, 1971.